ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

साम्प्रतिकसन्दर्भे श्री-अरविन्दस्य शिक्षादर्शनं शिक्षाचिन्तनञ्च

तन्मयरायः

अध्यापकः, भारतीचतुष्पाठीसंस्कृतमहाविद्यालयः

नवद्वीपः, नदीया, पश्चिमबङ्गः- ७४१३०२

भूमिका —

अरविन्दमहाशयेन १८७२-वर्षे अगस्टमासस्य पञ्चदशदिनाङ्के कलिकातानगरस्य समीपस्थे कोन्नगर इति नामधेये स्थाने जनिं लेभे। यदा तस्य वयः पञ्चासीत्तदा पठनार्थं स कनभेन्टस्थानं प्रति प्रेषितः। सप्तमवयसि स इंल्यण्डदेशं प्रति प्रस्थितः। तत्र स चतुर्दशवर्षाणि यावत् स्थितवान्। विद्यार्थिजीवनं समाप्य भारतीयसिभिलसार्भिस इति परीक्षायां द्वितीयं स्थानं लेभे सः। परन्तु वैदेशिकशासनस्य उपरि विरूपतायै स व्यवहारिकासु परीक्षासु अंशग्रहणं नैव चकार। १८९३-वर्षे देशं प्रत्यागत्य वरोदामहाविद्यालये आङ्गलविषयस्य अध्यापकरूपेण योगदानञ्चकार। अत्रागत्य तेन भारतीयदर्शनं, संस्कृतिश्चेत्यनयोः ज्ञानं लेभे। एवञ्च बालगङ्गाधरतिलकस्य विल्पविमनोभावेन स विशेषरूपेण प्रभावितो जातः।

१९०५-वर्षे सः सक्रियरूपेण स्वाधीनतायाः संग्रामे योगदानं कृतवान्। तस्य राजनैतिकक्रियाकलापस्य द्वौ मार्गौ स्तः तद्यथा – स रहसि वैदेशिकशासनं प्रति संग्राममारब्धवान् अपरस्मिन् पक्षे स मुद्रणकार्यालयः, वक्तृता चेत्येताभ्यां स्वाधीनतायाः प्रचाराय बद्धपरिकरो जातः।

तस्य विप्लविमनोभावस्तु प्रकाशितो जातः **वन्देमातरम्** इति पत्रिकायाम्। १९०६-वर्षे जातीयान्दोलनस्य समये प्रतिष्ठिते बेङ्गल-राष्ट्रिय-महाविद्यालये शिक्षकरूपेण योगदानं कृतवान्। सहिंसान्दोलनस्य कृते १९०८-वर्षे तस्य एकवर्षकालं यावत् कारावरणं जातम्। १९०९-वर्षे कारागारात् तस्य मुक्तिर्जाता एवञ्च तस्मिन् काले कारागारे उषित्वा स गभीररूपेण गीतोपनिषदः चर्चायां मग्नो बभूव, तेनैव तस्य जीवने किञ्चित् आमूलं परिवर्तनं समागतमासीत्। तस्मिन् काले तेन योगसाधना आरब्धा। एवञ्च उच्चमार्गीयाध्यात्मिकचेतनया ऋषि-अरविन्द इति नाम्ना परिचितो जातः। तस्य वास्तवं रूपं तु पण्डिचेरौ एकस्य आन्तर्जातिकसंस्कृतिकेन्द्रस्य प्रतिष्ठामाध्यमेन।

श्री-अरविन्दस्य शिक्षादर्शनम् (Philosophy Of Education)

श्रीमद्भगवद्गीतां स जीवनदर्शनरूपेण गृहीतवान्। श्री-अरविन्दस्य शिक्षासम्बन्धि-धारणा तस्य दार्शनिकचिन्तधारया सह विशेषरूपेण प्रभाविताऽस्ति। तस्य

दार्शनिकचिन्तायाः मूलतो द्वौ मार्गौ वर्तेते एको भवति मनुष्यः अपरो वर्तते समाजः। सः चिन्तयति यत् कस्यचित् समाजस्य शिक्षाव्यवस्था आश्रिता भवति तस्य समाजस्य प्रकृतौ तथा च तत्र ये वसन्ति तेषां बुद्धि-सांस्कृतिकमनस्सु। तस्य नये शिक्षायाः लक्ष्यमस्ति स्वर्गीय-ऐश्वरिकजीवनस्य कृते मनुष्याणां निर्माणम्। स आत्मानं विषयञ्च संयोजितवान्। स चिन्तयति स्म यत् शिक्षा भवति अन्तरात्मनः आलोकितकरणस्य उत्सभूता, या खलु मनुष्याणां शारीरिक-मानसिक-बौद्धिक-आध्यात्मिकक्षमताया विकाशं साधयति। तस्मात् असंशयं वक्तुं शक्यते यत् श्री-अरविन्दस्य शिक्षादर्शनं साम्प्रतिककाले समन्वयीं धारणां विशेषरूपेण परिपोषयति। दर्शनस्य यत् चरमं सत्यमस्ति तदवश्यमेव वर्तमानस्य वासनां पूरयेत्। वर्तमानकाले अयमेव विषयो वर्तते यत् आशावादः सर्वापेक्षया गतिशीलः इति।

शिक्षायाः लक्ष्यम् (Aim Of Education)

श्री-अरविन्दस्य शिक्षायाः मूलं लक्ष्यम्—

- सः सर्वेषु क्षेत्रेषु समन्वयिधारणायाः प्रस्तावं प्रददौ। स चिन्तयति शिक्षायाः मूलं लक्ष्यमस्ति शिक्षार्थिनो विकाशः। शिक्षायाः समन्वयिधारा प्रतिष्ठिता भवति। शिक्षक-विद्यार्थि-विद्यालयैः साकं सर्वेभ्यः समीचीनं स्थानमपि प्रदेयम्। महात्मगान्धि-रवीन्द्रनाथादयः प्रमुखा शिक्षाविदः शिक्षायाः समन्वयीं धारणां स्वीचक्रुः। श्री-अरविन्दस्य शिक्षाचिन्तायाः एकस्मिन् पक्षे यथा समाजं प्रति गुरुत्त्वम् प्रदत्तमस्ति तथैव अपरस्मिन् पक्षे जातीय-अतीत-वर्तमान-भविष्यताम् उपरि गुरुत्त्वं प्रदत्तं वर्तते। तेन धर्मीय-नैतिकशिक्षाञ्च विशेषरूपेण गुरुत्त्वं प्रादात्। स योगशिक्षां पाठ्यक्रमस्य गुरुत्त्वपूर्णोऽशंरूपेण वर्णितवान्।
- भाववाद-प्रयोगवादयोः समन्वयोऽपि श्री-अरविन्दस्य शिक्षादर्शनस्य अपरः कश्चन मार्गो वरीवर्तते। प्राचीनभारतीयशिक्षायाः लक्ष्यं भाववादैः प्रभावितम् अस्ति अर्थात् बन्धनात् मुक्तिः। एवञ्च आधुनिकशिक्षायाः लक्ष्यं प्रयोगवादैः प्रभावितम् अस्ति र्थात् शिक्षैव जीवनमिति। श्री अरविन्दस्य शिक्षाचिन्तायाम् अनयोः भाववाद-प्रयोगवादयोः समन्वयः स्पष्टरूपेण परिलक्षितो भवति।
- श्री-अरविन्दः मनुष्यस्य प्रकृतेः आध्यात्मिकव्याख्यां प्रादर्शयत्। स चिन्तयति यत् स्वर्गीयोऽनुभवः मनुष्येषु सञ्चालितो भवति, स शिशोः स्वर्गीयोपादानस्योपरि विशेषं गुरुत्त्वं प्राददात्। एतस्याः सत्तायाः विकाशो भवति शिक्षया एव।
- तस्य नये शिक्षायाः उल्लेखयोग्यं लक्ष्यं भवति मनुष्यनिर्माणम्। तस्य जातीयशिक्षाव्यवस्थायाः मूलं लक्ष्यमस्ति मनुष्याणाम् अभिव्यक्तिः। तस्माद्धेतोः तेन पण्डिचेरिनगरे आन्तर्जातिकविश्व-विद्यालयस्य प्रतिष्ठा कृताऽऽसीत्। तस्य शिक्षाचिन्तायाः मुख्यम् उद्देश्यमासीत्

सर्वेऽपि मानवाः एकस्मिन् सूत्रे बद्धा भवेयुः।

पाठ्यक्रमः (Curriculum)—

तस्य पाठ्यक्रमस्य धारणायां भारतीयशिक्षा, संस्कृतिः, साहित्यम्, दर्शनम् इति एतैः साकं पाश्चात्त्यज्ञान-विज्ञानयोः समन्वयं कर्तुं प्रचेष्टां कृतवान्। तस्माद्धेतोः श्री-अरविन्दः तस्य पाठ्यक्रमे यथा भारतीयदर्शनं, साहित्यम्, इतिहासः, विज्ञानम्, गणितं संयोजितवान् तथैव पाश्चात्त्यविज्ञानं साहित्यञ्च योजयामास।

श्री-अरविन्दस्य नये शिक्षणपद्धतिः शिक्षकस्य भूमिका च (Teaching Method and Role Of Teacher)—

शिक्षायाः क्षेत्रे शिक्षकस्य गुरुत्त्वपूर्णा भूमिका वर्तते। श्री-अरविन्देन तस्य पुस्तके "A System of National Education" इत्यत्र तिस्रो मूलनीतय उक्ताः वर्तन्ते –

१. सः उक्तवान् प्रकृतपक्षे किमपि शिक्षयितुं न शक्यते। तेन स्वामिविवेकानन्दस्य इव शिक्षकस्य सहायकस्य भूमिकायामाधिक्येन गुरुत्त्वं प्रदत्तमस्ति। प्रत्यकस्मिन् विद्यार्थिनि य ईश्वरस्य अंशो वर्तते तस्य अंशस्य उद्दीपनमेव तस्य कार्यमस्ति।

२. श्री-अरविन्दः उक्तवान् यत् मानवः शिशोः वैशिष्ट्यानुसारं तस्मै विकाशाय सुयोगं प्रदद्यात्, किमपि बलात् नैव प्रदेयमिति। शिशवः अन्तःस्थात् एव उद्दीपिताः भवेयुः, तस्माद्धेतोः शिक्षा शिक्षार्थिनां इच्छानुसारेण भवेत्।

३. शिक्षणस्य तृतीया नीतिः भवति शिक्षार्थिनः समीपस्थात् दूरं प्रति नयनम्। ज्ञातात् अज्ञानं प्रति आनयनम्। अर्थात् अभिज्ञतैव शिक्षणस्य भित्तिः। परिवेशेन सह प्रत्यक्षरूपेण युक्तां दैनन्दिनाभिज्ञताम् आश्रित्यैव शिक्षार्थी नवीनं ज्ञानम् अर्जयेत्। इयञ्च नीतिः शिक्षणे श्रवण-दर्शन-शिक्षासहायकानाम् उपकरणानां व्यवहारे समर्थनं करोति।

मूल्यबोधस्य शिक्षा (Value of Education)

समाजस्य परिवर्तनेन सह मनुष्यस्य मूल्यबोधस्यापि परिवर्तनं भवति। क्रमशः पुरातनाः मूल्यबोधास्तु प्रतिस्थापिताः भवति नवीनैः मूल्यबोधैः। श्री-अरविन्दस्य नये सर्वापेक्षया उच्चमूल्यबोधो भवति ऐक्यम्। व्यक्तेः शारीरिक-मानसिक-आध्यात्मिकमूल्यबोधानां चर्चायाः प्रयोजनम् अस्ति। अन्ये मूल्यबोधाः भवन्ति आध्यात्मिकता, परिवर्तनशीलता इत्यादयः। विकाश-परिचर्चयोः प्रयोजनम् अस्ति। श्री-अरविन्दस्य नये शिक्षायाः सर्वोच्चं लक्ष्यं भवति आध्यात्मिकस्य मूल्यबोधस्य विकाशसाधनम्।

मातृभाषया शिक्षा (Mother Language Medium Education)

श्री-अरविन्दः मातृभाषया शिक्षादानमेव प्रकृतशिक्षा इति चिन्तयति। स चिन्तयति मातृभाषया शिक्षादानं सम्पूर्णं भवति ततःपरं अन्यभाषाशिक्षायाः प्रश्नः आयाति। विषयोऽयं तदान्तीनकालस्य शिक्षाजगतः सर्वे दार्शनिकाः गृहीतवन्तः।

नैतिकतायाः शिक्षा चरित्रनिर्ममाणस्य शिक्षा च (Moral Education and Character Building)

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

श्री-अरविन्दः शिशोः चरित्रनिर्माणस्य उपरि विशेषं गुरुत्त्वं प्राददात्। तस्य नये शिशवे स्वाधीनताप्रदानेन तस्य अन्तः विद्यमानस्य आदर्शव्यक्तेः जागरणं कर्तुं शक्यते। तस्य नये प्रत्यकस्मिन् शिशौ कश्चिदपि कुसंस्कारः, असमीचीनः अभ्यासो वा तिष्ठत्येव, तस्मिन् क्षेत्रे अवहेलनं क्वचिदपि न कर्तव्यम्, विषयेऽस्मिन् संशोधनं कुर्यात्, तं शिशुं कुसंस्कारात् असमीचीनात् अभ्यासात् मुक्तं कुर्यात्। एतेन तस्य चरित्रं सुगठितं भवति।

शारीरिकी शिक्षा (Physical Education)

श्री-अरविन्दः शारीरशिक्षायाः उपरि विशेषं गुरुत्त्वम् आरोपितवान्। तस्य मते स्वस्थो देहः स्वस्थमनसः परिचायको भवति। तस्य इयं धारणा **“The Supramental Manifestation”** इत्यनेन ग्रन्थेन प्रकाशिता जाताऽस्ति। शिक्षा-साधनाभ्यां शरीरं सार्थकं जीवनस्य उपयुक्तञ्च करणीयम्। तस्मात् प्रतिदिनं नियमितः आहारः, निद्रा, व्यायामः, क्रीडा इत्यादीनि कार्याणि कर्तव्यानि सन्ति।

निष्कर्षः—

स आसीत् एको महान् ज्ञानी पुरुषः, तस्य आर्विभावेन सर्वेऽपि भारतवासिनो धन्याः जाताः। श्री-अरविन्दस्य जीवनस्य मूलं लक्ष्यमासीत् संहतिः, स्वाभाविकः विकाशः, समन्विता सत्ता इत्यादिभिः समाजस्य आङ्गिकपूर्णतानुसारेण आदर्शसमाजस्य राष्ट्रस्य वा निर्माणम्। तस्य चिन्तायां चेतनायां धर्मीया सहनशीलता, असाम्प्रदायिकता, स्वजातिबोधः इत्यादयो विषयाः प्राधान्येन स्थानं प्राप्तवन्तः। शिक्षाक्षेत्रेऽपि तस्य चिन्तायां चेतनायां देशीयशिक्षा, देशीयसंस्कृतिः, देशस्य जनाः प्रधानरूपेण स्थानं प्राप्तवन्तः। विश्वसमाजनिर्माणस्य स्वप्नः वर्तमानयुगे तस्य चिन्ताधारां विश्वव्यापिनो बौद्धिकसमाजस्य समीपे इतोऽपि परिचितरूपेण उपस्थापितो वर्तते।

सहायकग्रन्थाः

- दास, प्राण गोविन्द, भारतीय राष्ट्रचिन्ता ओ जातीय आन्दोलन, निउ सेन्ट्राल बुक एजेन्सि (प्रा.) लिमिटेड, ८।१ चिन्तामणि दास लेन, कलकाता ७००००९.
- महापात्र, अनादिकुमार, भारतीय शिक्षाचिन्तन, सूहृद पावलिकेशन, प्रथमः प्रकाश : नभेम्बर, १९९८.
- मुखोपाध्याय, अशोक कुमार, भारतीय राष्ट्रचिन्ता परिचय, पश्चिमबङ्गराज्य पुस्तक पर्षद्, ६ ए राजा सुबोध मल्लिक स्कोयार, कलकाता, ७०००१३, प्रथम प्रकाश : अक्टोबर २०१३.
- वन्दोपाध्याय, अमृतलाल, ऋषि अरविन्द, विश्वास पाविलिशिं हाउस, कलिकाता, द्वितीय प्रकाश : १३७१ बङ्गाब्दः।
- Gauba, O. P, Indian Political Thought, Mayur Books, 4226/1, Ansari Road, Darya Ganj, New Delhi 110002, 2018.
- Ghose A., Mc Dermott, R. A. - Essential Aurobindo, Steiner Books.
- Heenhs, P., The lives of sri Aurobindo, 2008, New York: Columbia University press.